

INTERNATIONAL

JOURNAL of HUMAN STUDIES

ULUSLARARASI İNSAN ÇALIŞMALARI DERGİSİ

ISSN: 2636-8641

Cilt/VOLUME 5 Sayı/ISSUE 9 Yıl/YEAR: 2022

Alındı/RECEIVED: 16-03-2022 – Kabul/ACCEPTED: 29-06-2022

Ergenlik Döneminde Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelerin Deneyimlerinin İncelenmesi

Examination of the Experiences of Mother with Mentally Disorder Children in Adolescence

Zehra HAZAR¹ | Aynur BÜTÜN AYHAN²

Abstract

This study aims to examine the experiences of mothers who have mental disability children in adolescence. 15 mentally disabled adolescent children's mothers are included in this research. 'General Information Form' is used to obtain information about the children and the family. Additionally, the 'Semi-Structured Interview Questionnaire Form' is performed to determine mothers' views about life experiences. Collected data as part of the research is analyzed by using MAXQDA 2020

In our study, it is determined that the biggest issue mothers had during their experiences from

Öz

Bu çalışmada ergenlik döneminde zihinsel engelli çocuğa sahip annelerin deneyimlerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Ergenlik döneminde zihinsel engelli 15 çocuk annesi çalışmaya dahil edilmiştir. Çocuk ve aile hakkında bilgi almak için "Genel Bilgi Formu" ayrıca annelerin yaşam deneyimleri hakkındaki görüşlerini belirlemek amacıyla "Yarı-Yapılandırılmış Görüşme Formu" kullanılmıştır. Araştırma kapsamında elde edilen veriler MAXQDA 2020 programı kullanılarak analiz edilmiştir.

Çalışmamızda, annelerin engelli çocuklarının dünyaya gelmesinden ergenlik sürecine kadarki

¹ Zehra HAZAR, Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Çocuk Gelişimi Anabilimdalı, Mail:zehraazar01@gmail.com, Orcid:000-0002-2483-1912

² Aynur BÜTÜN AYHAN, Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Çocuk Gelişimi Anabilimdalı, Mail: a_butun@yahoo.com.tr, Orcid: 0000-0003-3306-9672

the birth of their disabled children until their adolescence is psychological disorders. In this process that mothers experienced, it is emphasized that the current and future problems are lack of information, independence and who would take care of their children in the future. While some mothers indicate that the physical changes due to adolescence period do not make a difference in child's behavior in general, some mothers state that they have difficulty in adapting to these changes in the process. Moreover, they indicate insufficiency of state support and educational opportunities, and deficiency of qualified educator as the experienced problems. In this study, it is highly recommended to form informing studies on mentally disabled children in adolescence and constitute psychological support programs for mothers to ease their concerns.

Keywords: Adolescence, Mental Disability, Mothers

deneyimleri sırasında yaşadıkları en büyük problemin psikolojik rahatsızlıklar olduğu tespit edilmiştir. Annelerin deneyimlediği bu süreç içerisinde mevcut ve geleceğe dair problemler; bilgilendirme eksikliği, bağımsızlık ve gelecekte çocuklarına kimin bakacağı yönünde endişelerinin olduğu vurgulanmıştır. Bazı anneler tarafından, ergenlik döneminin getirdiği değişikliklerin çocuklarının davranışlarında genellikle farklılık yaratmadığı ifade edilirken, bazı anneler bu değişim sürecine uyum sağlamakta zorlandıklarını belirtmişlerdir. Bununla birlikte devlet desteği, eğitim imkânlarının yetersizliği, nitelikli eğitimci sayısının azlığı da yaşanan problemler olarak ifade edilmiştir. Çalışmada, ergenlik dönemindeki zihinsel engelli çocuk ile ilgili bilgilendirme çalışmalarının yapılması ve annelerin sorunlarının giderilmesine yönelik psikolojik destek programlarının oluşturulması önerilmektedir.

Anahtar kelimeler: Ergenlik Dönemi, Zihinsel Engel, Anneler

Giriş

Çocuk, katıldığı ailenin yaşamında birçok açıdan yeni bir başlangıç noktası olmakta, mutluluk kaynağı olarak görülmekte, aile içinde yer alan bireylere yeni roller edindirmekte ve evliliği pekiştirmektedir (Avşaroğlu ve Gilik, 2017). Sağlıklı bir çocuğu kucaklarına almayı bekleyen aile bireylerinin beklenenin aksine engelli bir çocuğun dünyaya geldiğini öğrenmesi, var olan aile düzeninde kalıcı değişiklikler yaşanmasına neden olmaktadır. Bir bebeğin aileye dahil olmasının getirdiği sevinç, engelli olma durumunun ortaya çıkması ile yerini umutsuzluk, yetersizlik ve duygusal karmaşaya bırakır (Duru, 2016). Yaşanan bu karmaşa durumu zihinsel engelli çocuğa sahip aileler de ise daha da artmaktadır (Özşenol ve ark., 2003; Can Yaşar ve Yıldız Bıçakçı, 2019).

Zihinsel engellilik, hayatın ilk devrelerinde ortaya çıkan zekâ, iletişim, öz bakım becerileri, sosyal iletişim ve etkileşim gibi uyum kurma gerektiren tutumlarda aksaklıklara sebep olan bir engellilik

türüdür (Demirbilek, 2013). Zihinsel engelliler, hayatın olağan akışında gerçekleşen olayların üstesinden destekle gelebilmekte ayrıca diğer insanların tavır ve hareketlerinin doğru anlaşılmasında ve doğru tepkiler üretmekte zorluk çekebilmektedirler (Yaralılar, 2010). Bu sebeple zihinsel engelli çocukların sosyal becerilerinin gelişmesi, öz bakımlarını tek başına yerine getirebilmeleri uzun ve sabır isteyen bir süreci gerektirmektedir (Duru,2016). Engelli çocuğa sahip olmak ve çocuğun bakımını üstlenmek, ailelerin birçoğu için duygusal, sosyal ve ekonomik güçlükleri beraberinde getirmektedir. Ailelerin yaşadığı stres ve kaygı sebebiyle fizyolojik ve psikolojik birçok sorun yaşayabilmektedirler (Yıldırım Sarı, 2007; Yaralılar, 2010). Bunun yanısıra engelli çocuğa sahip ailelerin yaşantılarının ve beklentilerinin anne ve babalar için farklılık gösterdiği ifade edilmektedir. Anneler ruhsal açıdan babalardan daha fazla etkilenmekte ve kendilerini yalnız hissetmektedirler (Can Yaşar ve Yıldız Bıçakçı, 2019; Toros, 2002). Ayrıca çocuğun bakımına yönelik sorumluluğun çoğunluğunu anneler yüklediği için annelerin var olan diğer rollerinden vazgeçtikleri, sosyal etkinliklere katılımlarını azalttıkları ve sosyal hayatlarında durgunlaşma olduğu görülmektedir (Bahar ve ark., 2009). Anneler taşıdıkları sorumluluklar karşısında her şeye güçlerinin yetmeyeceği inancının oluşturduğu kaygı, stres (Ayyıldız ve ark., 2012), depresyon, anksiyete (Şentürk ve Saraçoğlu, 2013), dalgınlık, unutkanlık, öfke nöbetleri gibi psikolojik problemler yaşarken aynı zamanda stres kaynaklı fizyolojik hastalıklarla (egzama, erken menopoz, mide rahatsızlıkları gibi) da mücadele etmektedirler (Demir ve ark., 2010; Özşenol ve ark., 2003).Tura (2017), çalışmasında engelli çocuğu olan annelerin anksiyete ve depresyon puanlarının, çocuğu engelli olmayan annelerin anksiyete ve depresyon puanlarından daha yüksek olduğu belirlemiştir. Benzer şekilde yapılan araştırmalarda özel gereksinimli çocuğa sahip annelerin depresyon açısından risk altında bulunduğunu ve stresle başa çıkmada temel olarak çaresizliği ve boyun eğiciliği barındıran yolları kullandıklarını göstermektedir (Peker ve ark., 2014; Şengül ve Baykan,2013; Bayraklı ve Kaner, 2012).

Zihinsel engelli çocuğa sahip ailelerde karşılaşılan problemlerin sıklığı engel türüne, engelin derecesine ve sayısına, içinde bulunduğu gelişim dönemine, ailenin durumu algılama biçimine, engel durumu ile ilgili bilgi düzeyine ve destek sistemlerine göre değişiklik göstermektedir (Koçak Uyaroğlu ve Bodur, 2009). Çocuğun gelişimi sürecinde, doğumdan itibaren bakıcı sağlama sorunları, çocuğun sağlığı ve öz bakımının içinde bulunduğu şartlar itibariyle en iyi şekilde karşılanmasıyla ilgili sorunlar görülmektedir. Okul öncesi dönemde temel yaşam becerilerinin öğretilmesinde sıkıntılar yaşanmaktadır (Özen ve ark. 2003; Denny ve ark. 2000) Okul döneminde akranları tarafından engelinin fark edilmesinin getirdiği dışlanma, çocuklarının iyi bir eğitim alacağını düşünürken istenmemeleri ve ailelerin yeterli sosyal destek alamaması dolayısıyla sosyal izolasyon ve yalnızlığın yaşanmasına yol açtığı belirtilmektedir (Karadağ, 2014). Ergenlikte ise bu sorunlar özellikle geleceğe yönelik kaygılara dönüşmektedir (Oktar ve Yıldız, 2019).

Amerikan Psikiyatri Derneği (APA)'nın sözlük tanımına göre ergenlik, kesin yaş aralığı kişiden kişiye değişen, ancak 10-19 yaşları arasında olduğu varsayılan fizyolojik, cinsel, benlik, sosyal ve bilişsel alanlarda olmak üzere çok yönlü gelişimlerin yaşandığı dönemdir (APA, 2020). Çocukluktan yetişkinliğe bir geçiş dönemi olarak da ele alınan ergenlik, yalnız psikolojik değişikliklerin değil eş zamanlı olarak biyolojik ve toplumsal değişikliklerin de ortaya çıktığı birçok yönden stresli ve fırtınalı bir dönem olarak ifade edilmektedir (Özteke Kozan ve Hamarta, 2019; Hamarta ve ark., 2010; Atkinson ve ark., 2002;

Petersen ve ark., 1993). Özellikle cinsel gelişim ile ilgili konularda zihinsel engelli ergenlerin arkadaşlarından ve kitaplardan nitelikli ve doğru bilgileri öğrenmeleri çoğunlukla mümkün değildir (Çıfci Tekinarıslan ve Eratay, 2013). Dolayısıyla cinsel içerikli davranışları ne zaman, nerede, hangi durumlarda yapabileceğinin ayırımına varamamaları (Katz ve Lazcano Ponce, 2008) ve ayrıca gözlem yoluyla öğrenme süreçlerinde de zorluk yaşamaları sebebiyle zihinsel engelli ergenler anne babalarının ve öğretmenlerinin rehberliğine ihtiyaç duymaktadır. Maart ve Jelsma (2010), gerçekleştirdikleri araştırmada, engelli ergenlerin engelli olmayan akranları kadar riskli cinsel davranışlar gösterebileceği ve Human Immunodeficiency Virus- HIV (AİDS) tehlikesi ile karşılaşabileceklerini belirtmişlerdir. Görüldüğü gibi gerek fizyolojik gerekse psikolojik olarak değişikliklere uyum sağlamak tipik gelişim gösteren gençler için dahi bir hayli zor olabiliyorken; zihinsel engele sahip gençlerin bu değişikliklere ayak uydurması son derece sıkıntılı süreçlere sebebiyet verebilmektedir (Özteke Kozan ve Hamarta, 2019).

Zihinsel engelli bireylerde ergenlikle birlikte ortaya çıkan bu değişiklikler engele uyum sürecini büyük çoğunlukla tamamlamış anneleri tekrar bir uyum sürecine sokmaktadır. Bu sürecin annelerin sorunlarla baş edebilme kapasitesini daha da düşürdüğü ifade edilmektedir. Böylece kendilerini dış dünyaya kapattıkları, sorunu çocuklarına ve çevrelerine yansıtılmaya çalıştıklarını ve depresyona girdiklerini belirtmişlerdir (Yaman ve Atasayar, 2014). Tüm bunlardan hareketle bu çalışmanın temel amacı, ergenlik döneminde zihinsel engelli çocuğa sahip annelerin deneyimlerinin nitel araştırma yöntemi kullanılarak, derinlemesine incelenmesidir.

2.Yöntem

2.1. Araştırma Modeli

Ergenlik döneminde zihinsel engelli çocuğa sahip annelerin deneyimlerinin incelenmesinin amaçlandığı bu araştırma nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması deseninde planlanmıştır. Nitel araştırmalar, var olan durumun derinlemesine çalışılmasına imkân verir. Nitel araştırmalar gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların, olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasında, izlenen yol olarak tanımlanmaktadır. Durum çalışması, güncel bir olguyu kendi gerçek çerçevesi içinde, sınırların belirgin olmadığı, çeşitli kanıt ve bilgi kaynağının mevcut olduğu durumlarda kullanılır (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Durum çalışmalarında amaç var olan, belirli bir durumu ortaya koymaktır. Ayrıca nitel araştırma türlerinden durum çalışmalarında görüşmeler, katılımcıların gönüllülük esasına dayanır. Araştırılan konu ile ilgili ayrıntılı bilgi toplamak; deneyim, tutum, davranış ve düşünceleri incelemek amacıyla yapılır. Yüz yüze yapılan görüşmelerde katılımcılardan cevap alamama riski düşüktür. Yarı yapılandırılmış görüşmeler, bilgilere derinlemesine ulaşılmasını sağlarken aynı zamanda belirlenen sorulara cevap bulmayı amaçlar (Büyüköztürk ve ark. 2012).

2.2. Araştırmanın Katılımcıları

Araştırmanın çalışma grubunu, ergenlik döneminde zihinsel engeli olan 15 çocuğun annesi oluşturmaktadır. Çalışma grubundan edinilen bilgilerde tekrarların sıklık kazandığı “doyum noktasına” ulaşıldığı düşünülerek görüşmelere son verilmiştir. Doyum noktası, araştırma problemine ilişkin yeterli bulguların ortaya çıktığı bir duruma işaret etmektedir. Bu noktaya ulaşan araştırmacılara veri toplamayı durdurmaları önerilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Araştırmanın amacı doğrultusunda uygun örnekleme yöntemine göre, Ankara ili Mamak ilçesinde yer alan, kayıtlı öğrenci sayısı en fazla olan özel eğitim ve rehabilitasyon merkezi belirlenmiştir. Belirlenen özel eğitim ve rehabilitasyon merkezine devam eden ergenlik döneminde zihinsel engeli olan 15 çocuğun annesi gönüllük esasına göre araştırmaya katılmıştır.

Tablo 1: Çalışmaya dâhil olan annelere ait sosyodemografik özellikler

Özellikler	Gruplar	N
Annenin Yaşı	30-39 yaş	8
	40-49 yaş	3
	50 yaş ve üzeri	4
Annenin Eğitim Durumu	İlkokul Mezunu	5
	Ortaokul Mezunu	3
	Üniversite Mezunu	4
	Üniversite Mezunu	3
Gelir Durumu	2.020 TL ve altı	2
	2.021 TL- 3.000 TL	7
	3.001TL ve üstü	6
Aile Yapısı	Çekirdek aile	10
	Parçalanmış Aile	4
	Geniş Aile	1
Çocuk Sayısı	Tek çocuk	2
	İki çocuk	9
	Üç çocuk	3
	Dört ve üzeri	1
TOPLAM		15

Tablo 1’de görüldüğü gibi çalışmaya dahil olan annelerin 8’i 30-39 yaş, 4’ünün 40-49 yaş, 3’ü ise 50 yaş ve üzerindedir. Annelerin 5’inin ilkokul mezunu, 3’ünün ortaokul mezunu, 4’ünün lise mezunu, 3’ünün ise üniversite mezunu olduğu belirlenmiştir. Çalışmaya katılan annelerin 11’i evli iken 4’ü boşanmıştır. Aile tipi incelendiğinde; 11’inin çekirdek aile olduğu, 4’ünün parçalanmış aile olduğu, 13’ünün asgari ücret ve üzeri gelire sahipken 2’sinin asgari ücretin altında gelire sahip olduğu belirlenmiştir, Dokuz ailenin 2 çocuğu olduğu, üç ailenin 1 çocuğu olduğu ve 3 ailenin ise 4 ve daha fazla çocuğu olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2: Çalışmaya dâhil olan annelerin zihinsel engelli çocuklarına ait sosyodemografik özellikler

Özellikler	Gruplar	N
Çocukların Yaş Aralığı	11-18 yaş	15
Çocukların Cinsiyeti Dağılımı	Kız	3
	Erkek	12
Çocukların Tanı Konma Yaşı	0-12 ay	2
	13- 24 ay	5
	25- 36 ay	7
	48- 60 ay	1
Çocukların Ek Tanısı	Otizm	6
	Fiziksel Yetersizlik	4
	Down Sendromu	1
	Frajil- X	1
	Ek Tanı Yok	3
TOPLAM		15

Tablo 2’de görüldüğü gibi annelerin ergenlik döneminde özel gereksinimli çocuklarının yaş aralığı 11-18 olarak seçilmiştir. Çocukların 3’ü kız, 12’si erkektir. Çocukların zihinsel yetersizliğe ek olarak 6’sının otizm, 4’ünün fiziksel yetersizlik, 1’inin down sendrom, 1’inin frajil-x ve 4’ünün ek tanısı olmadığı belirlenmiştir. Özel gereksinimli çocukların 2’sine 0-12 ay, 5’ine 13-24 ay, 7’sine 25-36 ay, 1’ine 48-60 ayları arasında tanı konulmuştur.

2.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada veriler, araştırmacılar tarafından literatür taranarak amaca uygun olarak geliştirilmiş iki bölümden oluşan yarı yapılandırılmış “Görüşme Formu” aracılığıyla elde edilmiştir. Formun ilk bölümünde çocuklara ve ebeveynlerine ait sosyodemografik özellikler (yaşı, cinsiyeti, öğrenim durumu vb.) ile ilgili sorular yer almaktadır. İkinci bölüm ise annelerin çocuklarının tanı alma sürecinde ve

sonrasında yaşadıkları duygular, endişeler, sorunlar ve gelecekteki beklentileri ile ilgili bilgileri ortaya koyacak açık uçlu soruları içermektedir. Görüşme soruları hazırlanırken, soruların açık, anlaşılır ve ayrıntılı cevap alınabilecek şekilde olmasına özen gösterilmiştir. Bazı sorulardaki ayrıntıları daha anlaşılır hale getirebilmek için ipuçları düşülmüştür. Görüşme sorularının bulunduğu form hazırlandıktan sonra, uzman görüşüne sunulmuştur. Uzmanın görüş ve önerileri doğrultusunda gerekli düzeltmeler ve değişiklikler yapılarak form son şeklini almıştır.

2.4. Veri Toplama Süreci

Araştırmanın gerçekleştirilebilmesi için, araştırmanın yapılacağı özel eğitim ve rehabilitasyon merkezi müdürlüğünden gerekli yasal izinler alınmıştır. Araştırmaya gönüllü olarak katılmayı kabul eden 15 anne ile görüşmeler yapılmış ve araştırmanın amacı açıklanmıştır. Araştırmaya dahil edilen annelere görüşmede kaydedilen bilgilerin sadece bilimsel amaçla kullanılacağı ve gizliliği konusunda bilgi verilmiştir. Görüşme yapılmadan önce annelere “Aydınlatılmış Onam Formu” imzalatılmıştır. Annelerle yapılan görüşmeler ses kayıt cihazına kaydedilmiştir. Uygulamalar ise ortalama 20-30 dakika kadar sürmüştür. Araştırmanın verileri yüz yüze görüşme tekniği kullanılarak Temmuz 2021 – Ağustos 2021 tarihleri arasında toplanmıştır.

2.5. Verilerin Analizi

Yarı yapılandırılmış görüşme formu ile yapılmış olan bu nitel araştırma, içerik analizi ile derinlemesine analiz edilmiştir. İçerik analizi, verileri adlandırmaya ve verilerin içerisinde yer alan gerçekleri aydınlatmaya çalışır. İçerik analizinin temelinde, ortak sayılabilecek konuların bulunduğu veriler belirlenen temalar altında toplanır ve temalar okuyucunun anlayabileceği şekilde düzenlenir, yorumlanır (Yıldırım ve Şimşek, 2016).

Anneler ile yapılan görüşmeler sonucunda ses kayıtları ve görüşme kayıtları bilgisayar ortamında yazıya aktarılmıştır. Kayıtların duyulduğu gibi, hiç değişiklik yapılmadan yazıya aktarılmasına dikkat edilmiştir. Yazıya aktarılan metinler MAXQDA 2020 programına yüklenmiş ve her soru için kodlama yapılmıştır. Araştırmaya katılan annelerin her birine (K1, K2, K3...K15) kod verilmiştir. Hazırlanan kategoriler içerisinde bulgulara yönelik kod ve alt kodlar ortaya çıkarılmış, annelerin yanıtları analiz edilmiştir.

3. Bulgular

Annelerin çocuklarına tanı konulduğundaki duygularına ilişkin görüşleri incelendiğinde; sıklıkla “üzüntü” (n=8) alt temasını, sırasıyla “durumu kabullenememe” (n=6) ve “belirsizlik” (n=5), “durumu kabullenme” (n=5), “inkâr” (n=3), “karmaşıklık” (n=2), “şaşkınlık” (n=1) ve “nötr” (n=1) alt temalarını vurguladığı görülmüştür. Annelerin bu duygularıyla ilgili görüşlerinden bazılarını aşağıda yer verilmiştir

(Tablo 3):

“...daba çok ağlamaklı. Çünkü bir anne dediğini duymadım. On iki yaşında daba yeni yeni duymaya başladım. O kadar kötüydü ki o günleri anlatamam yani. Düşünün daba iki yaşındaki çocuğa resim çektiriyorsunuz rapor için.” (K-15)

“Çünkü ben üzülüüyordum. Herkes oynuyordu, herkes etkinliklere götürüyordu bizi. Herkes oynuyordu, benim çocuğum sürekli ağlıyordu kenarda. Hiçbir şeye katılmıyordu. Ne bir yemek yemeye ne oyun oynamaya.” (K-7).

“Ne mi hissettim? Çok kötü hissettim. Çok üzüldüm. Çok ağladım ama elden gelen bir şey yoktu... Down sendromunun ne olduğunu ben bilmiyordum. Çocuğum erken doğdu küveze koydular bizde oraya gittik. Oradaki hemşireyi hiç unutmam. Kıvrık saçlı sarı saçlı bir hemşireydi. Çocuğunuz dedi down sendromlu dedi. O da neymiş dedik biz. Ben de bilmiyorum, eşimde bilmiyor. Çocuğunuz dedi geri zekâlı dedi. Öyle deyince o kadar zoruma gitti ki sanki hastane başıma indi çıktı. Çok ağır geldi yani o zaman.” (K-5).

Tablo 3: Annelerin Çocuklarına Tam Konulduğundaki Duygularına İlişkin Görüşleri

Alt temalar	Frekans	Katılımcılar
Üzüntü	8	K15, K12, K11, K9, K5, K4, K3, K2
Durumu Kabullememe	6	K11, K10, K8, K7, K4, K2
Belirsizlik	5	K14, K13, K10, K9, K1
Durumu Kabullenme	5	K9, K7, K5, K4, K1
İnkâr	3	K11, K4, K3
Karmaşıklık	2	K3, K1
Şaşkınlık/Şaşırma	1	K15
Nötr	1	K6

Annelerin zihinsel engelli çocuklarına ilişkin yaşadıkları endişelerle ilgili görüşleri incelendiğinde sıklıkla “bağımsız olamaması” (n=7) ve “gelecek korkusu” (n=7) alt temalarını sırasıyla “kendini ifade edememesi” (n=5), “diğer insanlarla yaşanan problemler” (n=2) ve “ebeveyn yokluğu” (n=2), temalarını vurguladığı görülmüştür. Annelerin bu duygularıyla ilgili görüşlerinden bazılarını aşağıda yer verilmiştir (Tablo 4):

“... Kendi hayatımı ne kadar idame ettirebilecek en büyük sorun o...” (K-14).

“... Bana bir şey olursa ona ne olacak. Kendi kendine idare edecek bir çocuk değil” (K-15).

“...Bensiz bir iş yapmıyor. Merdivenlerden inerken bile korku içindeyiz. Bensiz inmez. Kendi başına bir yere gidemez.” (K-7).

“Ayakları üstünde kendi hayatını ne kadar idame ettirebilecek, en büyük korkum o. Ona sahip çıkacak, kol, kanat gerecek kim ne kadar bilmiyorum. En büyük korkum bütün annelerde olduğu gibi.” (K-14).

“Kendini idare edebilecek mi, yaşamını nasıl sürdüreceği bunlarla ilgili kaygılarım var.” (K-12).

Tablo 4: Annelerin Zihinsel Engelli Çocuklarına İlişkin Yaşadıkları Endişelerle İlgili Görüşleri

Alt temalar	Frekans	Katılımcılar
Bağımsız Olamaması	7	K15, K14, K12, K11, K10, K5, K4
Gelecek Korkusu	7	K15, K14, K12, K4, K3, K2, K1
Kendini İfade Edememesi	5	K10, K9, K8, K7, K5
Diğer İnsanlarla Yaşanılan Problemler	2	K10, K9
Ebeveyn Yokluğu	2	K10, K1

Annelerin diğer çocukları ile ilgili yaşadıkları duygulara ilişkin görüşleri incelendiğinde; sıklıkla “ilgi eksikliği” (n=6) alt temasını, sırasıyla “kıskançlık” (n=4), “zorunluluk” (n=4), “kabullenmeme” (n=3), “aşırı sorumluluk yükleme” (n=2), “nefret” (n=1) ve “tahammülsüzlük” (n=1) alt temalarını vurguladığı görülmüştür. Annelerin bu duygularıyla ilgili görüşlerinden bazılarına aşağıda yer verilmiştir (Tablo 5):

“... O’nda her şeyim, çoğunluğum hep ondaydı...” (K-13).

“O çocuğu da ister istemez bir şeylerden kıztık...” (K-14).

“Diğer çocuğumla kayınvalidem ilgileniyor...” (K-12).

“Büyük oğlumu çok ihmal etmişim...” (K-4).

“Onlara işte fazla zaman ayıramıyorum. Ancak yemeleri, içmeleri, ihtiyaçları olduğu zaman...” (K-5).

Tablo 5: Annelerin Diğer Çocukları ile İlgili Yaşadıkları Duygulara İlişkin Görüşleri

Alt temalar	Frekans	Katılımcılar
İlgi Eksikliği	6	K14, K13, K12, K11, K4, K5
Kıskançlık	4	K15, K13, K11, K8
Zorunluluk	4	K14, K13, K12, K3
Kabullenememe	3	K11, K3, K2
Aşırı Sorumluluk Yükleme	2	K4, K3
Nefret	1	K4
Tahammülsüzlük	1	K6

Annelerin çocuklarının zihinsel engelli olması ile ilgili eşleriyle yaşadıkları sorunlara ilişkin görüşleri incelendiğinde sıklıkla “zaman ayıramama” (n=9) alt temasını, sırasıyla “eşlerin sorumluluktan kaçması” (n=4), “annenin kısıtlanması” (n=4), “boşanma” (n=4), “engelli çocuğun anneye bağımlılığı” (n=3), “gidilen mekânların kısıtlanması” (n=3), “rutinlerde aksaklıklar” (n=3) ve “sosyal ilişkilerde zayıflama” (n=1) alt temalarını vurguladığı görülmüştür. Annelerin eşleriyle yaşadıkları sorunlara ilişkin görüşlerinden bazılarını aşağıda yer verilmiştir (**Tablo 6**):

“...Haftanın altı günü dışarıdaydık. Sporumuz vardı, özel eğitimlerimiz, aktivitelerimiz yani tabii ki kısıtlanıyor.” (K-14).

“...Eşime vakit ayırmam biraz zor. Ayrılma aşamasına kadar geldik.” (K-8).

“...Son dört beş yıldır vakit ayıramıyoruz. Eşimle birlikte çok az vakit geçiriyoruz.” (K-12).

“Biz kendimize hiç zaman ayıramıyoruz ki...” (K-5).

Tablo 6: Annelerin Çocuklarının Zihinsel Engelli Olması ile İlgili Eşleriyle Yaşadıkları Sorunlara İlişkin Görüşleri

Alt temalar	Frekans	Katılımcılar
Zaman Ayıramama	9	K15, K14, K13, K12, K9, K8, K4, K3, K2
Eşlerin Sorumluluktan Kaçması	4	K9, K7, K6, K5
Annenin Kısıtlanması	4	K13, K11, K8, K2
Boşanma	4	K10, K7, K6, K5
Engelli Çocuğun Anneye Bağımlılığı	3	K15, K13, K3
Gidilen Mekânların Kısıtlanması	3	K12, K11, K1
Rutinlerde Aksaklıklar	3	K14, K8, K1
Sosyal İlişkilerde Zayıflama	1	K1

Annelerin zihinsel engelli çocuklarının ergenlik dönemindeki davranışlarına ilişkin görüşleri incelendiğinde sıklıkla “farklılık olmadı” (n=6) alt temasını, sırasıyla “saldırganlık/sinirlilik” (n=5), “cinsel organa dokunma” (n=5), “özbakıma direnç gösterme” (n=4), “karşı cinse ilgi” (n=3), “takıntılı davranışlar” (n=3) ve “kendine zarar verme” (n=2) alt temalarını vurguladığı görülmüştür. Bu görüşlere ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir (**Tablo 7**):

“...Aslında O’nda hiçbir farklılık göremedim...” (K-13).

“...Şu anda bir değişiklik yok.” (K-1).

“Şu anda ilaç kullanıyor belki onun etkisi ile cinselliğini çok öne çıkaran çocuk değil.” (K-6).

“...Çok sakın bir kız gitti yerine en ufak bir şeyde sinirli kız geldi.” (K-10).

“...Bir şey istiyor mesela dışarıdan onu almadığım zaman bu sefer bana şiddet uygulamaya başlıyor.” (K-7).

“Bileğini koklayarak pipisini sıkıştırmaktan hoşlanıyor.” (K-6).

Tablo 7: Annelerin Zihinsel Engelli Çocuklarının Ergenlik Dönemindeki Davranışlarına İlişkin Görüşleri

Alt temalar	Frekans	Katılımcılar
Farklılık Olmadı	6	K14, K13, K12, K9, K6, K1
Saldırganlık/Sinirlilik	5	K15, K11, K10, K7, K6
Cinsel Organa Dokunma	5	K11, K6, K4, K3, K1
Öz bakıma Direnç Gösterme	4	K13, K12, K11, K8
Karşı Cinse İlgi	3	K12, K8, K4
Takıntılı Davranışlar	3	K11, K10, K6
Kendine Zarar Verme	2	K10, K2

Annelerin zihinsel engelli çocuklarının tipik ve atipik gelişim gösteren akranları tarafından kabulüne ilişkin görüşleri incelendiğinde; tipik akranları ile sıklıkla “olumsuz” (n=7) alt temasını, sırasıyla “olumlu” (n=3) ve “arkadaşı yok” (n=5) alt temalarını vurguladığı görülürken atipik akranları ile ise sıklıkla “olumlu” (n=8) alt temasını, sırasıyla “olumsuz” (n=2) ve “arkadaşı yok” (n=5), alt temalarını vurguladığı görülmüştür. Bu görüşlere ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir (**Tablo 8**):

Tipik gelişim gösteren akranları tarafından kabulüne ilişkin annelerin görüşleri:

“Diğer çocuklar da bilmiyorum aileden gelen bir şey mi çok dışlıyorlar. Bilmiyorum hareketleri ile olsun, şeyi ile olsun dalga geçiyorlar. O yüzden olmuyor.” (K-15).

“Akranları ile bir diyalogu yok ki ...” (K-9).

“O geldiği zaman yanından uzaklaşıyorlar.” (K-12).

“Normal çocuklarla hiçbir iletişim kuramıyor.” (K-10).

Atipik gelişim gösteren akranları tarafından kabulüne ilişkin annelerin görüşleri:

“Arkadaşları ile arası iyi. Konuşan çocukları da çok seviyor.” (K-1).

“Akranları ile arası iyi. Oyunlar oynuyor.” (K-8).

“Uygulama okuluna gidiyor. Orada da hep aynı çocuklar var pek problem yaşamıyoruz.” (K-3).

“Sınıf arkadaşını gördüğü zaman gülüyor. Servise bindiği zaman gülüyor. Birbirlerini biliyorlar aslında.” (K-2).

Tablo 8: Annelerin zihinsel engelli çocuklarının tipik ve atipik gelişim gösteren akranları tarafından kabulüne ilişkin görüşleri

Tipik Gelişim Gösteren Akranları Tarafından Kabulü		
Alt temalar	Frekans	Katılımcılar
Olumsuz	7	K15, K14, K13, K12, K10, K9, K2
Olumlu	3	K11, K5, K4
Arkadaşı Yok	5	K8, K7, K6, K3, K1
Atipik Gelişim Gösteren Akranları Tarafından Kabulü		
Alt temalar	Frekans	Katılımcılar
Olumlu	8	K13, K10, K8, K7, K6, K3, K2, K1
Olumsuz	2	K4, K1
Arkadaşı Yok	5	K15, K14, K11, K9, K5

Annelerin çocuklarının tanı alma sürecinden sonra yaşadıkları sağlık problemlerine ilişkin görüşleri incelendiğinde sıklıkla “psikolojik rahatsızlıklar” (n=8) alt temasını, sırasıyla “egzama” (n=3), “kadın hastalıkları” (n=3), “sağlık problem yaşanmadı” (n=2), “tansiyon” (n=2), “kalp rahatsızlıkları” (n=2) ve “tiroid” (n=1) alt temalarını vurguladığı görülmüştür. Annelerin bu alt temalar ile ilgili görüşlerinden bazılarına aşağıda yer verilmiştir (**Tablo 9**):

“Psikolojik olarak mutlaka ki, ben diyordum güçlüyüm ama söz konusu evlat olunca çok daha farklı oluyor. Psikolojik olarak tabii ki etkileniyorsunuz. İçinizdeki kırgınlıklar geçmiyor. Mesela ben çocuğum ile uğraşıyorum kaynanamlar şunun kızını konuşuyor o kız bir başka ya bilmem ne. Ya bu benim için. Ki yani çocuğumda mesela bedensel olarak bir şey yok. Konuşması için uğraştığımız çok güzel biliyorlar. Benim ona ne kadar para döktüğümü. Hafta da altı gün dışarıda onun için olduğumu, zaman ayırdığımı biliyorlar. Hayır bir de öyle acımasızlar ki benim çocuğuma karşı olan zaafımı biliyorlar. Ben çok hassasım çocuğuma karşı insanın gözüne baka baka nasıl böyle canını acıta acıta neden yaraya tuz bastırıyorsunuz. Bunu o kadar güzel yapıyorlardı ki. Maalesef.” (K-14).

“Psikolojim bozuldu. Sakinleştirici ilaçlar almak zorunda kaldım.” (K-8).

“Psikolojik olarak tabii ki çökmüş durumdayım. Arada buradaki psikologla konuşunca rahatlıyorum, moral motivasyonum falan bayağı artıyor. Kendin iyi olunca çocuklarla da iyi iletişim kurabiliyorsun çünkü dün çok sinirliydim okulda çok kızdım. İster istemez insan sinirlenince çocuklardan çıkarıyor. Çocuklar bir şey yaparsa gözüne batıyor hemen kızırıyorsun.” (K-15).

Tablo 9. Annelerin Çocuklarının Tanı Alma Sürecinden Sonra Yaşadıkları Sağlık Problemlerine İlişkin Görüşleri

Alt temalar	Frekans	Katılımcılar
Psikolojik Rahatsızlıklar	8	K15, K14, K12, K11, K10, K8, K6, K5
Egzama	3	K15, K13, K12
Kadın Hastalıkları	3	K10, K8, K4
Sağlık Problemi Yaşanmadı	2	K2, K1
Tansiyon	2	K7, K3
Kalp Rahatsızlıkları	2	K9, K7
Tiroid	1	K6

Annelerin zihinsel engelli çocuklarının tanı alma sürecinden sonra yaşadıkları ekonomik güçlüklerle ilişkin görüşleri incelendiğinde sıklıkla “devletin maddi desteğine ihtiyaç duymak” (n=6) alt temasını, sırasıyla “eğitim harcamaları” (n=6), “akrabaların maddi desteğine ihtiyaç duymak” (n=5), “ekonomik güçlük yaşamıyor” (n=3), “gelirin düşük olması” (n=1) ve “sağlık harcamaları” (n=1) alt temalarını vurguladığı görülmüştür. Annelerin bu alt temalar ile ilgili görüşlerinden bazılarına aşağıda yer verilmiştir (**Tablo 10**):

“Zaten bakım maaşı bağlandı o zaman rahatladık ama yine yetmiyor.” (K-3).

“Tabii ki bu çocuklara biraz fazla masraf yapılması gerekiyor. Onların daha iyi bir eğitim alabilmesi için. Özel ders olabilir dediğim gibi evde farklı materyallerle çalıştırmak olabilir. Bu da ekonomik güç demek.” (K-1).

“Konuşma dersi aldırayım istiyorum. Ayrıyeten buradan spora gitsin istiyorum. Sporda mesela masa tenisi falan öğrensin. Kaykay binmeyi bisiklet sürmeyi öğrensin onları istiyorum ama hepsi. Ata binmesini mesela. Bir sene ata gitti at binmeye bizim için at çok önemli ama at çok pahalı. Götüremiyorsunuz ki...” (K-4).

Tablo 10: Annelerin Zihinsel Engelli Çocuklarının Tanı Alma Sürecinden Sonra Yaşadıkları Ekonomik Güçlüklere İlişkin Görüşleri

Alt temalar	Frekans	Katılımcılar
Devletin Maddi Desteğine İhtiyaç Duymak	6	K13, K9, K7, K5, K3, K2
Eğitim Harcamaları	6	K15, K14, K7, K4, K2, K1
Akrabaların Maddi Desteğine İhtiyaç Duymak	5	K13, K10, K7, K5, K3
Ekonomik Güçlük Yaşamıyor	3	K12, K11, K6
Gelirin Düşük Olması	1	K13
Sağlık Harcamaları	1	K8

Annelerin zihinsel engelli çocuklarının ve toplumdan geleceğe dair beklentilerine ilişkin görüşleri incelendiğinde sıklıkla “çocuklarının daha bağımsız olması” (n=8) alt temasını, sırasıyla “daha donanımlı eğitimciler” (n=4), “eğitim fırsatlarının artırılması” (n=4), “toplumun bilinçlendirilmesi” (n=3), “ekonomik güç” (n=2) ve “bilgilendirmenin artması” (n=2) alt temalarını vurguladığı görülmüştür. Annelerin bu alt temalar ile ilgili görüşlerinden bazılarını aşağıda yer verilmiştir (**Tablo 11**):

“Konuşabilseydi, kendi ihtiyaçlarını kendisi anlatabilseydi onlarda yardımcı olabilse.” (K-10).

“...Topluma girebilmesini, kendini bilmesini isterdim.” (K-8).

“...Yemeğini yeseydi, tuvaletine gidebilseydi, kişisel bakımını yapardı yeterliydi diye düşünüyorum. Şimdi hiçbir şey yok.” (K-3).

“Kendini idare ettirecek duruma gelsin. Az da olsa T. (küçük kardeş)'nin desteği olsa da olmasa da kendi yemeğini, kendi günlük ihtiyaçlarını karşılasın. Şu anda biz ev kredisi ödüyoruz en azından O'na bir şey kalır. Kendini idare edebilecek duruma gelince. Bu evde yaşar kendi yemeğini, öz bakımını, günlük ihtiyaçlarını burada karşılar diye düşünüyorum. İnşallah.” (K-15).

Tablo 11: Annelerin zihinsel engelli çocuklarından ve toplumdan geleceğe dair beklentilerine ilişkin görüşleri

Alt temalar	Frekans	Katılımcılar
Çocuklarının Daha Bağımsız Olması	8	K13, K10, K9, K8, K5, K3, K2, K1
Daha Donanımlı Eğitimciler	4	K15, K11, K6, K4
Eğitim Fırsatlarının Arttırılması	4	K12, K11, K10, K3
Toplumun Bilinçlendirilmesi	3	K11, K10, K2
Ekonomik Güç	2	K14, K7
Bilgilendirmenin Artması	2	K6, K4

4. Tartışma

Annelerin, çocuklarına tanı konulduğundaki duygularına ilişkin görüşleri incelendiğinde, daha çok üzüntü duydukları belirlenmiştir. Bu alt temanın yanında, durumu kabullenememe, belirsizlik, durumu kabullenme, inkâr, karmaşıklık, şaşkınlık/ şaşırma, nötr olduklarını bildirmişlerdir. Yapılan diğer çalışmalarda araştırma bulgularımıza benzer şekilde annelerin büyük bir kısmı da çocukları tanı aldığı zaman üzüntü ve şok yaşadığı görülmüştür (Ercan ve ark., 2019). Mutlu (2015), down sendromlu çocuğu olan anneler ile gerçekleştirdiği nitel çalışmasında çocuklarının tanısını ilk öğrendikleri anda üzüntü, gelecek kaygısı ve inkâr hissettiklerini belirtmiştir. Ayrıca anneler beklenenden farklı bir çocuğun doğmasını kabullenemediklerini, hayal kırıklığına uğradıklarını da ifade etmişlerdir. Araştırmada ortaya çıkan bu sonucun tipik gelişim gösteren bir çocuğa sahip olmayı beklerken zihinsel engelli bir çocuk olduğunu öğrenmeleri ailenin örüntülerini özellikle stres ve kaygı verici şekilde değiştirmektedir. Aile içerisinde ve özellikle çocuğun bakımından temelde sorumlu olan annenin çocuğunun zihinsel engelli olduğu gerçeği ile karşı karşıya kalmasıyla, üzüntü, hayal kırıklığı, şok yaşadığı ve durumu kabullenememe düşünülmektedir.

Annelerin zihinsel engelli çocuklarına ilişkin yaşadıkları endişelerin çoğu, söz konusu çocuklarının bağımsız olmamalarıyla ilişkili olduğu belirlenmiştir. Bu alt temanın yanında, gelecek korkusu, kendini ifade edememesi, diğer insanlarla yaşanan problemler ve ebeveyn yokluğu olduğunu bildirmişlerdir. Kurt ve ark., (2008), zihinsel engelli anne babaların karşılaştıkları güçlükler adlı çalışmalarında ailelerin en çok endişe duydukları durumun çocuklarının gelecekleri ile ilgili olduğunu ifade etmişlerdir. Genç (2017), çalışmasında engelli çocuğa sahip ailelerin en önemli sorunlarından birisinin çocuğunun geleceği hakkındaki düşünceleri ve kaygıları olduğunu belirtmiştir. Ailelerin kendileri sağlıklı iken çocuklarının bakımını ve ihtiyaçlarını giderebilmektedirler. Aileye, özellikle anneye bağımlı olan engelli bireylerin aile üyeleri olmadığı zaman nasıl yaşayacakları ve sorumluluklarını kimin üstleneceğinin ailelerin en büyük endişeleri arasında yer aldığını ifade edilmiştir. Bulgulardan da anlaşılacağı üzere annelerin en büyük korkusu, “ben öldükten sonra ona ne olacak?” sorusudur. Çocuklarının günlük bakımı, eğitimi, beslenmesi, temizliği gibi birçok sorunla çoğunlukla tek başına mücadele eden anneler sonrası için bir karamsarlık içerisindedir. Devlet desteğinin yetersizliği,

kurumlara ve kişilere olan güvensizlik, maddi imkansızlıklar annelerin gelecek kaygılarının sebepleri arasında sayılabilir. Ayrıca engelli çocuğun çoğu zaman bakımını yapan anneler çevrelerinden de yeterli sosyal desteği görmedikleri için kendi ölümlerinden sonra engelli çocuklarının ne yapacaklarına dair kaygı yaşadıkları düşünülmektedir.

Annelerin diğer çocukları ile ilgili yaşadıkları duygulara ilişkin görüşleri daha çok ilgi eksikliği olduğu belirlenmiştir. Bu alt temanın yanında, kıskançlık, zorunluluk, durumu kabullenememe, aşırı sorumluluk yükleme, nefret, tahammülsüzlük olduğunu bildirmişlerdir. Engelli çocuğun engelinin diğer sağlıklı kardeşler üzerinde; anne-baba ilgisinden mahrum kalma, kardeşe bakma sorumluluğunun yüklenmesi, engelli kardeşin sınırlılıklarının ortaya çıkardığı baskıyla karşı karşıya kalma, toplum tarafından etiketlenme, sağlıklı kardeş ile olan bağın azalması ve ailedeki rollerin değişmesi gibi olumsuzluklara sebep olduğu ifade edilmektedir (Tuncay ve Polat, 2019). Zihinsel engelli çocuğun bakıma, gözetime daha çok ihtiyaç duyması, dışarıdan gelecek tehlikelere karşı korunmasız olması annelerin ilgilerinin büyük bir kısmını zihinsel engelli çocuğa yöneltmesine sebep olmaktadır. Bu ilgi eksikliği tipik gelişim gösteren çocuklarda kıskançlık, utanma ve nefret gibi duyguların kardeşlerine karşı açığa çıkmasına sebebiyet verdiği bunların dışında engelli kardeşin bakımı konusunda ve annelerinin yetişemedikleri ev işleri için de çok erken yaşta sorumluluk almaya başladıkları belirlenmiştir.

Annelerin çocuklarının zihinsel engelli olması ile ilgili eşleriyle yaşadıkları sorunlara ilişkin görüşleri incelendiğinde daha çok zaman ayırma konusunda sıkıntı yaşadıkları belirlenmiştir. Bu alt temanın yanında, eşlerin sorumluluktan kaçması, annenin kısıtlanması, boşanma, engelli çocuğun anneye bağımlılığı, gidilen mekânların kısıtlanması, rutinlerdeki aksaklıklar ve dolayısıyla sosyal ilişkilerde zayıflama olduğunu bildirmişlerdir. Sivrikaya ve Çifci Tekinarslan (2013)'in gerçekleştirdiği çalışma da özellikle tüm gününü zihinsel engelli çocuğuyla geçiren annenin zaman gereksinimi yaşadığını belirtmişlerdir. Keskin ve ark. (2010) engelli çocukların bakımından annelerin fazlasıyla sorumluluk alması dolayısıyla, kendilerini bütünüyle engelli çocuklarına adayabilmekte; böylece hem kendilerine hem de eşlerine zaman ayıramadıkları ve sonucunda eşler arasında çatışmaların çıktığını belirtmişlerdir. Anneler ilgilerinin çoğunu zihinsel engelli çocuğuna yöneltirken ailenin diğer üyelerinin bu ilgilerinde azalma görülebilmektedir. İlgi eksikliğinde de sadece eşlerin olumsuz davranışlarından ya da engelli çocuğun bakım ihtiyaçlarından değil aynı zamanda birlikte gerçekleştirilen etkinliklerin tanı konmasından itibaren azalma göstermesinin de etkili olabileceği ifade edilebilir.

Araştırmaya katılan annelerin zihinsel engelli çocuklarının ergenlik dönemindeki davranışlarına ilişkin görüşleri incelendiğinde daha çok farklılık olmadığını ifade etmişlerdir. Bu alt temanın yanında, saldırganlık/sinirlilik, cinsel organa dokunma, özbakıma direnç gösterme, karşı cinse ilgi, takıntılı davranışlar ve kendine zarar verme gibi farklılıklar görüldüğü belirlenmiştir. Zihinsel engelli çocuklarda özellikle erkek çocuklarda erenlik döneminde ortaya çıkan birincil ve ikincil cinsiyet özelliklerinin bir ila üç yıl gecikmeli olabilmesinin yapılan görüşmelerde annelerin ergenlik dönemine geçişle birlikte bir değişiklik olmadığını ifade etmelerinde etken olduğu düşünülmektedir. Burke ve ark. (2010); Chuah ve ark. (2017), yaptıkları çalışmalardan ortaya çıkan bulgular bu çalışmanın sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Bunun dışında ortaya çıkan bu alt kodun çalışmamıza katılan annelerin zihinsel engelli

çocuklarının hep çocuk kalacağı ve cinsel gereksinime ihtiyaç duymayacaklarını düşünmelerinden de kaynaklandığı söylenebilir. Annelerin, çocuklarının bedensel gelişiminin zihin gelişimleri ile aynı oldukları düşüncesiyle toplumca tabu olarak kabul edilen cinsellik ile ilgili problemleri göz ardı ettiği düşünülmektedir. Annelerin cinsellik ile ilgili mevzuları göz ardı etmesinin bir diğer sebebi de cinsellik ile ilgili bilgi eksikliği olduğu ortaya çıkmıştır. Özteke Kozan ve Hamarta, (2018); Kök, (2010) tarafından yapılan çalışmalarda engelli çocuğa sahip ailelerin bilgi edinme ve sosyal destek ihtiyacının oldukça fazla olduğu görülmektedir. Akrami ve Davudi (2014), yaptıkları çalışmada çalışmamızın ergenlik döneminde yaşanan sorunlara ilişkin ikinci alt kodu olan “saldırganlık/sinirlilik” alt kodunu destekler niteliktedir. Ergenlik döneminde tipik gelişim gösteren çocuklarla da benzer olan en mühim problemler duygusal ve davranışsal problemlerdir. Çalışma bulgularında da görüldüğü gibi bu dönemde ergenlerde sinirlilik, saldırganlık, kendine zarar verme, takıntılı davranışlar, öz bakıma direnç gibi daha önce görülmeyen davranışların ortaya çıkması söz konusudur. Alan yazında, ergenlik dönemine girilmesiyle birlikte davranışlarında farklılaşma meydana gelen, sinirli ve gergin çocukların cinsel olarak uyarılmış olabileceği, cinsel uyarılmaya karşı nasıl bir davranış sergileyeceklerini bilememenin getirdiği stres ve gerginlikle davranışlarının farklılaşabileceği belirtilmektedir (İşler ve ark., 2009). Bu bireylerin cinsel içerikli davranışta bulunmalarının esas nedeni bu davranışları nerede ve ne zaman yapabileceklerini, hangi durumda bunu yapmalarının uygun olduğunun ayırımına varamamaları olduğu düşünülmektedir.

Annelerin zihinsel engelli çocuklarının tipik ve atipik gelişim gösteren akranları tarafından kabulüne ilişkin görüşleri incelendiğinde tipik gelişim gösteren akranları tarafından daha çok olumsuz atipik gelişim gösteren akranları tarafından ise daha çok olumlu kabul gördükleri belirlenmiştir. Özdemir (2020), ortaokul çocukları ile yaptığı çalışmada, zihinsel engelli çocukların tipik gelişim gösteren akranlarına göre daha fazla zorbalığa maruz kaldıklarını belirtmiştir. Aynı çalışma da zihinsel engelli çocukların tipik gelişim gösteren akranlarına göre daha az zorbalığa başvurduğu bilgisi de dikkati çekmektedir. Hollanda’da faaliyet gösteren Stinafo (2017) Engelliler Derneği tarafından gerçekleştirilen çalışmada kaynaştırma eğitimi alan zihinsel engelli öğrencilerin akran zorbalığı ve akran ilişkileri düzeyleri incelenmiştir. Araştırmanın sonucuna göre özel gereksinimli öğrencilerin %50’sinin akranlarından korktuğu tespit edilmiştir. Zihinsel engelli çocukların tipik gelişim gösteren akranları tarafından neden zorbalığa maruz bırakıldıklarının sebebi olarak zihinsel engelli çocukların akranları tarafından yadırgandıkları, engelli oldukları, farklı davranışlar sergilediklerinden dolayı zorbalığa maruz kaldıkları yönündedir. Ayrıca zihinsel engelli çocuğun şikâyet etme olasılığının düşük olması, yapılan zorbalığa korktuğu için sesini çıkaramaması, güçsüzlüğü, nasıl davranacaklarını bilememesi nedeniyle daha çok zorbalığa maruz kaldığı ifade edilebilir.

Annelerin çocuklarının tanı alma sürecinden sonra yaşadıkları sağlık problemlerine ilişkin görüşlerine bakıldığında psikolojik rahatsızlıkların ilk sırada olduğu görülmüştür. Bu alt temanın yanında, egzama, kadın hastalıkları, sağlık problem yaşanmadığı, tansiyon, kalp rahatsızlıkları ve tiroid olduğunu bildirmişlerdir. Yapılan diğer çalışmalar da araştırma bulgularımıza benzer şekilde zihinsel engelli çocuğa sahip annelerin tanı alma sürecinden sonra karşılaştıkları en büyük sağlık problemlerinin psikolojik rahatsızlıklar olduğunu göstermektedir (Ollson ve Hwang, 2001; Weiss, 2002). Keskin ve

ark. (2010), gerçekleştirdikleri çalışma da özellikle engelli çocuğa sahip annelerde bedensel şikayetlerin, depresyon ve anksiyete bozuklukları gibi psikolojik bozuklukların daha sık görüldüğü bildirilmektedir. Zihinsel engelli çocuğa sahip annelerin çocuklarının tanı almasından itibaren yaşadıkları ve yüklenmek zorunda kaldıkları uzun süreli eğitim, çocuğun bakım hizmetleri, toplumun gösterdiği olumsuz sosyal ve psikolojik dönütler, gelecek kaygısı ve gelişim dönemleri geçişlerinde ortaya çıkan davranış problemlerini tolere etme gibi durumların, annelerin dış dünyaya kendilerini kapatmalarına sebebiyet verdiği; sorunları çevrelerine ve çocuklarına belli etmemeye çalıştıkları ve dolayısıyla psikolojik rahatsızlıklar yaşadıkları düşünülmektedir. Yaşanılan bu psikolojik rahatsızlıkların bazen bedensel rahatsızlıkları da (erken menopoz, tiroid, egzama vb.) tetiklemiş olduğu düşünülmektedir.

Annelerin çocuklarının tanı alma sürecinden sonra yaşadıkları ekonomik güçlüklerle ilişkin görüşlerin incelendiğinde; daha çok devletin maddi desteğine ihtiyaç duyduklarını ifade etmişlerdir. Bu alt temanın yanında, eğitim harcamaları, akrabaların maddi desteğine ihtiyaç duymak, sağlık, ekonomik güçlük yaşamadığı, gelirin düşük olması ve sağlık harcamalarının fazlalığının kendilerini zorladıklarını bildirmişlerdir. Erdoğan (2013), araştırmasında katılımcı ailelerin büyük çoğunluğunun (%60,7) engelliler için verilen maaştan yararlanmadığını belirtmiştir. Zihinsel engelli çocuğa sahip ailelerin ekonomik güçlükler yaşadıkları uluslararası çalışmalarda da belirtilmiştir (Oh ve Lee, 2009). Özel bir çocuğa sahip olmak özel bir eğitimi gerektirmektedir. Zihinsel engelli çocukların okul öncesi dönemde belli başat yaşam becerilerini kazanabilmesi, özellikle ergenlik döneminde yaşanan saldırganlık ve huzursuzluk gibi durumların hafifletilmesinde yüzme gibi sporların bedenindeki değişimlerin ortaya çıkardığı gerginliği atabilmesi konusunda etkililiği açıktır. Bu eğitimlerin maddi güç ile sağlanabildiği çalışmamıza katılan anneler tarafından da ifade edilmiştir. Bu gereksinimlerin giderilebilmesi için belirli eğitim merkezlerine gidilmekte ortaya çıkan maliyetlerde maddi açıdan aileyi olumsuz etkilemektedir. Bu ve benzeri durumlarda maddi desteğe duyulan ihtiyaç artmaktadır. Zaten belli bir ekonomik seviyenin altında olan aileler, eğitim masrafları, sağlık harcamaları, bakım ve barınma masrafları dolayısıyla devletin desteğine ihtiyaç duymaktadırlar. Yapılan yardımların yetersizliği ve sosyal politikalar konusunda ailelerin bilgisizliği bu desteğe olan ihtiyacın ne kadar fazla olduğunu göstermektedir.

Annelerin zihinsel engelli çocuklarından ve toplumdan geleceğe dair beklentilerine ilişkin görüşleri incelendiğinde daha çok çocuklarının daha bağımsız hareket edebilmesi olduğunu ifade etmişlerdir. Daha donanımlı eğitimciler, eğitim fırsatlarının artırılması, toplumun bilinçlendirilmesi, ekonomik güç ve bilgilendirilmenin artması ifade edilen diğer alt temaları oluşturmaktadır. Magill-Evans ve ark. (2002) 90 Serebral Palsili (SP) (13-15 ve 19-23 yaşlarında iki grup), 75 sağlıklı ergen ve aileleri ile yaptıkları araştırmada; SP'li olan 19-23 yaşlarındaki gençlerde SP'li olan her iki yaş grubundaki ergen ve gençlerin ailelerinde, gelecek ile ilgili, umut, bağımsızlık ve başarı beklentilerinin kontrol grubuna göre daha düşük olduğunu belirtmişlerdir. Zihinsel engelli çocuk hayatın olağan akışında gerçekleşen basit işlerini yerine getirebilmesi için bile kendisine destek olacak birilerine gereksinim duyar. Çünkü sahip olduğu engel sebebiyle mantıksal süreçleri gerçekleştirme, sebep-sonuç arasındaki bağlantıyı kurarak doğru karar verebilme yetilerini tam anlamıyla kullanamamakta ve sürekli bakıma ihtiyaç duymaktadırlar. (Öztürk ve ark., 2007; Oktar ve Yıldız, 2019). Sardohan Yıldırım ve Akçamete

(2014)'nin yaptığı çalışma da ise annelerin EÇÖE (Erken Çocukluk Özel Eğitimi) hizmetleri sürecinde karşılaştıkları güçlükler arasında çocuklarının, öz bakım, iletişim, sosyal beceriler gibi konularda yeterli eğitim alamaması, öğretmen tutumlarının olumsuz olması, yasa ve yönetmeliklere uyulmaması, sınıftaki diğer çocukların ailelerinin zihinsel engele sahip çocuğu sınıfta istememeleri gibi sorunlar sebebiyle kaynaştırma eğitimine katılamaması, ailelere aile eğitim programlarının verilmemesi yer almaktadır. Annelerin yaşadıkları güçlükler ile baş etmelerini pozitif yönden etkileyen en önemli etkenlerden biri de bilgilendirmedir. Çocuğun engeline dair bilginin artması annelerin güçlükler ile mücadele edebilmesi için gerekli olan en önemli destek sistemlerinden biridir. Bilgilendirme, ailelerin içinde buldukları duruma uyum sağlamaları, kendilerine ve çocuklarına ilişkin duygu ve düşüncelerini anlamalarını ve çocuklarını eksiklikleri ile kabul etmelerine yardımcı olabilir Ayrıca bilgilendirmenin, annelerin çocuklarının ihtiyaçlarına cevap verebilme kapasitesini yükselterek, kaygılarının ve streslerinin azalmasını sağladığı düşünülmektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Ergenlik dönemindeki zihinsel engelli çocuk annelerinin deneyimlerinin incelenmesi amacıyla yapılan bu çalışmada, annelerin ergenlik dönemindeki zihinsel engelli çocuklarına tanı konulduğunda yaşadıkları en yoğun duygunun üzüntü ve şok olduğunu belirtmiştir. Annelerin zihinsel engelli çocuklarına ilişkin yaşadıkları endişelere bakıldığında en çok çocuklarının bağımsız olamamaları ve gelecek kaygısının ifade edildiği görülmüştür. Engelli çocukların bakımında annelere devamlı ihtiyaç duyulması annelerin diğer çocuklarıyla sorunlar yaşamasına neden olduğu ifade edilmiştir. Çalışmaya katılan anneler, çocuğun bakımı sebebiyle kendilerine ve eşlerine vakit ayırmadıklarını belirtmişlerdir. Anneler zihinsel engelli çocuklarının ergenlik dönemindeki davranışlarına ilişkin; en çok, farklılık olmadığını, daha sonra saldırganlık/sinirlilik sonrasında da cinsel organa dokunma davranışı sergilediklerini ifade etmişlerdir. Anneler ergenlik dönemindeki zihinsel engelli çocuklarının tipik akranları tarafından kabulü ile ilgili; dışlaması ve zorbalık göstermesi sebebiyle olumsuz, atipik akranları tarafından kabulü ile ilgili; kendisi gibi olmaları ve zorbalık göstermemeleri sebebiyle olumlu olarak belirtmişlerdir. Annelerin çocuklarının tanı alma sürecinden sonra yaşadıkları sağlık problemlerinin başında psikolojik rahatsızlıklar gelmektedir. Yaşanılan psikolojik rahatsızlıkların da fiziksel sıkıntılara (egzama, erken menopoz vb.) sebep olduğu bazı anneler tarafından belirtilmiştir. Katılımcı anneler çocuklarının tanı alma sürecinden sonra ekonomik olarak da birçok sıkıntı yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bu sıkıntıların devlet desteğinin azlığı ve eğitim harcamalarının fazlalığından kaynaklandığı vurgulanmıştır. Annelerin zihinsel engelli çocuklarından ve toplumdan geleceğe dair beklentileri arasında yine korkularını gidermeye yönelik, çocuklarının bağımsızlıklarını kazanmış olması ayrıca daha donanımlı eğitimciler ve ekonomik gücün artması beklentisi olduğu belirlenmiştir.

Zihinsel engelli çocuğa sahip annelerin deneyimlerinin incelenmesinin amaçlandığı bu araştırma da elde edilen veriler Ankara İli Mamak İlçesinde özel eğitim kurumuna devam eden ergenlerin annelerinin görüşleri ile sınırlıdır. Zihinsel engelli çocuğa sahip ebeveynlere, uzmanlara ve araştırmacılara araştırmada elde edilen bu bulgular doğrultusunda: Zihinsel engelli çocuğun tanısı konulduktan hemen sonra annelerin çocuğun engelinin ne olduğu ve neler yapılabileceği konusunda

bilgi alabilecekleri danışmanlık merkezlerinin kurulması; tipik gelişim gösteren kardeşin zihinsel engelli kardeşini kabul ve uyum sürecini kolaylaştırma yolları ile ilgili çalışmalar gerçekleştirilmesi; zihinsel engelli bireyin eğitiminde çok önemli bir yeri olan okul, aile ve öğretmenin iş birliği kurmalarını kolaylaştıracak eğitim uyarlamalarının gerçekleştirilmesi; zihinsel engelli çocuk annelerinin gereksinim duydukları psiko-sosyal desteğin sağlanması; özel eğitim hizmeti veren kurumlar, sağlık kuruluşları, rehberlik ve araştırma merkezleri vb. kurumların sayısı ve kalitesi artırılarak, mümkün olduğu kadar fazla aileye ulaşılması; zihinsel engelli çocuğa sahip anne ve babaların aynı sorunu paylaşan anne ve babalarla bir araya getirildikleri, duygularını ifade edebilecekleri rahatlatıcı sosyal destek gruplarının oluşturulması; ailelerin zihinsel engelli çocukla ilgili problemlerinin ve sorumluklarının adil bir şekilde dağıtılması hususunda tüm aile üyelerinin dahil olabileceği danışmanlık hizmetlerinin verilmesi ve son olarak zihinsel engelli çocuğa karşı toplumun bakış açısını değiştirebilmek için toplumun bu konuda bilinçlendirilmesine yönelik eğitim uygulamalarının hazırlanan programlarda yer verilmesi, önerilmektedir

Kaynakça

- Akrami, L., Davudi, M. (2014). Comparison of behavioral and sexual problems between intellectually disabled and normal adolescent boys during puberty in Yazd, Iran. *Iran J Psychiatry Behav Sci*, 8(2):68–74.
- APA. (2020) 21 Mart 2021 tarihinde <https://dictionary.apa.org/adolescence> adresinden erişildi.
- Atkinson, R.L., Atkinson R.C., Smith, E.E., Bem D.J. ve Nolen-Hoeksema, S. (2002). Psikolojiye Giriş (Hilgard's Introduction to Psychology). Arkadaş Yayınları, Ankara.
- Avşaroğlu, S. ve Gilik, A. (2017). Özel gereksinimli çocuğa sahip anne-babaların kaygı durumlarına göre umutsuzluk düzeylerinin incelenmesi. *Elementary Education Online*, 16(3): 1022- 1035.
- Ayyıldız, T., Konuk-Şener, D., Kulakçı H. ve Veren F. (2012). Zihinsel engelli çocuğa sahip annelerin stresle baş etme yöntemlerinin değerlendirilmesi. *Ankara Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 11(2): 1-12.
- Bahar, A., Bahar, G., Savaş, H.A. ve Parlar, S. (2009). Engelli çocukların annelerinin depresyon ve anksiyete düzeyleri ile stresle başa çıkma tarzlarının belirlenmesi. *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi*. 4(1): 97-112.
- Bayraklı, H. ve Kaner, S. (2012). Zihinsel engelli ve engelli olmayan çocuğa sahip annelerde yılmazlığa etki eden değişkenlerin incelenmesi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 12(2): 927-943.
- Burke, L. M., Kalpakjian C.Z., Smith Y.R. ve Quint E.H. (2010). Gynecologic issues of adolescents with down syndrome, autism, and cerebral palsy. *J Pediatr Adolesc Gynecol*, 23(1):5–11.
- Büyüköztürk, S., Kılıç-Çakmak, E., Akgün Ö.E., Karadeniz, S. ve Demirel, F. (2012). Bilimsel Araştırma Yöntemleri. Pegem Akademi, Ankara.
- Can Yaşar, M. ve Yıldız Bıçakçı, M. (2019). Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin yalnızlık düzeyleri. *Çocuk ve Gelişim Dergisi*, 2(3):1-13.
- Chuah I., Mcrae A, Matthews K., Maguire A.M. ve Steinbeck K. (2017). Menstrual management in developmentally delayed adolescent females. *Austn J Obstet Gynaecol*, 346–350.
- Çıfci-Tekinarslan İ. ve Eratay, E. (2013). Zihinsel yetersizliği olan bireylerin ergenlik dönemine uyum sürecinde ebeveyn davranışlarının incelenmesi. *E-Journal of New World Sciences Academy*, 8(3): 363-374.
- Demir G., Özcan A. ve Kızılırmak, A. (2010). Zihinsel engelli çocuğa sahip annelerin depresyon düzeylerinin belirlenmesi. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*.13(4): 53-58.
- Demirbilek, M. (2013). Zihinsel engelli bireylerin ve ailelerinin gereksinimleri. *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care (Tjfmpe)*. Vol. 7, No:3. 26-28.

- Denny, M., Marchand-Martella, N., Martella, R. C., Reilly, J. R., Reilly, J. F. ve Cleanthous, C. C. (2000). Using parent-delivered graduated guidance to teach functional living skills to a child with Cri du Chat syndrome. *Education and Treatment of Children*, 441-454.
- Duru, S. (2016). Zihinsel engelli çocuğa sahip ailelerde kadına yönelik aile içi şiddetin incelenmesi. Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- Ercan, F.Z., Kırılıoğlu, M. ve Kırılıoğlu, H.İ.K. (2019). Engelli çocuğa sahip ailelerin bu durumu kabulleniş süreçleri ve bu duruma dair görüşleri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 19(44): 597-628.
- Erdoğan, B. (2013). Evde bakım hizmeti alan özürü bireye sahip ailelerin sosyo-ekonomik durumlarının incelenerek, umutsuzluk ve yaşam doyum düzeylerinin belirlenmesi. Selçuk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya.
- Fonds Kind And Handycups Voorhen Stinafo (2017) Erişim Adresi: https://www.fondskindenhandicap.nl/application/files/7115/6976/1449/Definitieve_jaarrekening_2017_STINAFO.pdf erişim tarihi:15/05/2021.
- Genç, Y. (2017). Engelli çocuğa sahip ailelerin kaygı düzeylerinin incelenmesi (Sakarya örneği). In *ICPESS -International Congress on Politic, Economic and Social Studies*. No:3, 245- 253.
- Hamarta, E., Baltacı, Ö., Üre, Ö. ve Demirbaş, E. (2010). Lise öğrencilerinin utangaçlıklarının algılanan anne baba tutumları ve problem çözme yaklaşımları açısından incelenmesi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 6(22): 73-82.
- İşler, A., Beytut- Taş, F. ve Conk, Z. (2009). A Study on Sexuality with the Parents of Adolescents with Intellectual Disability. *Sexuality and Disability*. 27(4): 229-237.
- Karadağ, G. (2014). Özel gereksinimi olan çocuğa sahip ebeveynlerin yaşadığı zorluklar ve çözüm önerileri. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 13(6): 491-494.
- Katz, G. ve Lazcano-Ponce, E. (2008). Sexuality in Subjects with Intellectual Disability: An Educational Intervention Proposal for Parents and Coun. *Salud Publica Mex*, 50:239–254.
- Keskin, G., Bilge, A., Engin, E., ve Dülgerler, Ş. (2010). Zihinsel engelli çocuğu olan anne-babaların kaygı, anne-baba tutumları ve başa çıkma stratejileri açısından değerlendirilmesi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 11(1), 30-37.
- Koçak Uyaroğlu, A. ve Bodur, S. (2009). Zihinsel yetersizliği olan çocukların anne-babalarında kaygı düzeyi ve bilgilendirmenin kaygı düzeyine etkisi. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 8(5),405-412.
- Kök, G. (2010). Zihinsel engelli çocuğun cinsel sağlığına yönelik ebeveynlere verilen sağlık eğitiminin etkinliğinin incelenmesi. T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Gülhane Askeri Tıp Akademisi Komutanlığı, Sağlık Bilimleri Enstitüsü. Yayınlanmış Doktora Tezi. Ankara.

- Kurt, A.S., Tekin, A., Koçak, V., Kaya, Y., Özpuat, Ö. ve Önat, H. (2008). Zihinsel engelli çocuğa sahip anne babaların karşılaştıkları güçlükler [Living difficulties for parents of children with mental disability]. *Türkiye Klinikleri Journal of Pediatrics*,17(3):158-163.
- Maart, S. ve Jelsma, J. (2010). The sexual behaviour of physically disabled adolescents. *Disability and Rehabilitation*, 32(6): 438-443.
- Magill-Evans, J. ve Darrah, J. Pain (2001). Are families with adolescents and young adults with cerebral palsy the same as other families? *Dev Med Child Neurol.* (43):466-472.
- Mutlu, D. (2015). Down sendromlu çocuğa sahip olan annelerin tanı ile ilgili haber alma süreci: nitel bir çalışma. Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Oh, H. ve Lee, E.O. (2009). Caregiver burden and social support among mothers raising children with developmental disabilities in South Korea. *International Journal of Disability, Development and Education*, 56:2:149–167.
- Oktar, M.N. ve Yıldız, R. (2019). Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin ölüm kaygısı ile sosyal politikalara güven ilişkisi. *Akademik İncelemeler Dergisi (AID)*. 14(1): 463-498.
- Olsson, M.B. ve Hwang, C.B. (2001). Depression in mothers and fathers children with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 45 (6):535-543.
- Özdemir, Ş.A. (2020). Kaynaştırma modeli ile eğitilen zihin engelli öğrenciler ile normal gelişim gösteren öğrencilerin akran zorbalığına maruz kalma durumlarının karşılaştırılması olarak incelenmesi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya.
- Özen, A., Acar, Ç., Tavlar, Ö. ve Çetin, Ö. (2003). Öz bakım becerilerinin öğretiminde ipucunun giderek azaltılmasıyla öğretim yönteminin etkililiği. *Sosyal Bilimler dergisi*, 147- 168.
- Özşenol, F., Işıksan, V., Ünay, B., Aydın, H. İ., Akın, R. ve Gökçay, E. (2003). Engelli çocuğa sahip ailelerin aile işlevlerinin değerlendirilmesi. *Güllane Tıp Dergisi*, 45(2):156-164.
- Özteke-Kozan, H.İ. ve Hamarta, E. (2019). Engelli ergenlik: engelli çocuğa sahip annelerin ergenliğe bakışı ve yaşadıkları problemler. *İlköğretim Online*, 2019, 18 (3): 977-989.
- Öztürk, Y., Şentürk, Ş. ve Macit, Y. (2007). Evde Bakım Hizmeti Alan Engelli Bireye Sahip Ailelerin Bakım Verme Yüklerinin Belirlenmesi: Amasya Örneği. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*. 1/1: 49-67.
- Peker, A., Eroğlu, Y. ve Özcan, N. (2015). Özel gereksinimli çocuğa sahip anneler ile tipik gelişim gösteren çocuğa sahip annelerin psikolojik sağlık, iyilik hali ve mutluluk düzeylerinin incelenmesi. *Sakarya University Journal of Education*, 5(3): 142-150.

- Petersen, A.C., Compas, B.E., Brooks-Gunn, J., Stemmler, M., Ey, S. ve Grant, K.E. (1993). Depression in adolescence. *American Psychologist*, 48(2):155-168.
- Sardohan Yıldırım, E. ve Akçamete, G. (2014). Çoklu yetersizliği olan çocuğa sahip annelerin erken çocukluk özel eğitimi hizmetleri sürecinde karşılaştıkları güçlüklerin belirlenmesi. *Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi*, 3(1), 74-89.
- Sivrikaya, T. ve Çıfci-Tekinarslan, İ. (2013). Zihinsel yetersizliği olan çocuğa sahip annelerde stres, sosyal destek ve aile yükü. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi. Özel Eğitim Dergisi*.14(2): 17-29.
- Şengül, S., ve Baykan, H. (2013). Zihinsel engelli çocukların annelerinde depresyon, anksiyete ve stresle başa çıkma tutumları. *Kocatepe Tıp Dergisi*, 14(1): 30-39.
- Şentürk, M. ve Saraçoğlu, G.V. (2013). Eğitilebilir zihinsel, bedensel engelli çocuğu olan annelerle sağlıklı çocuğa sahip annelerin aileden algıladıkları sosyal destek ve depresyon düzeylerinin karşılaştırılması. *IJBCM Uluslararası Temel ve Klinik Tıp Dergisi*. 1(1):40-49.
- Toros, F. (2002). Zihinsel ve/veya bedensel engelli çocukların annelerinin anksiyete, depresyon, evlilik uyumunun ve çocuğu algılama şeklinin değerlendirilmesi. *Türk Psikiyatri Dergisi*. 3:45-52.
- Tuncay, B. ve Polat, S. (2019). Zihinsel engelli çocukların sağlıklı kardeşlerinin benlik saygısı ve okul başarısının belirlenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*. 10(3): 284-288.
- Tura, G. (2017). Engelli çocuğu olan ve çocuğu engelli olmayan annelerin anksiyete, depresyon ve psikolojik sağlık düzeylerinin incelenmesi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 9(18): 30-36.
- Weiss, M.J. (2002). Hardiness and social support as predictors of stress in mothers of typical children, children with autism, and children with mental retardation. *Autism*, 6(1), 115-130.
- Yaman, E. ve Atasayar, M. (2014). Zihinsel engelli çocuğu olan ebeveynlerin çocuklarını kabullenme düzeylerinin incelenmesi. *Uluslararası Aile Çocuk ve Eğitim Dergisi*. 4(2): 171-184.
- Yaralılar, T. (2010). Zihinsel engelli çocuğa sahip ailelerin psiko-sosyal sorunları. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Seçkin Yayınevi. Ankara.
- Yıldırım-Sarı, H. (2007). Family burden on families of children with intellectual disability. *CÜ Hemşirelik Yüksek Okulu Dergisi*, 11: 1-7.